

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՐԱԽՏԱԻՈՐ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԶԱԼԱԼԵԱՆՑ (1810-1879)

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԴԱՄԵԱՆ
susannaiae@mail.ru

ԺԹ. դարի կեսերին սկզբնատրուեցին եւ ձեւատրուեցին հայագիտական մի շարք ուղղութիւններ¹: Դրանցից էր վիմագրութիւնը, որի մշակման եւ զարգացման համար աննկարագրելի դեր ունեցան հայ հոգեւորականները, ովքեր ուսեալ եւ ժողովրդասէր լինելով՝ կարողացան հաւաքել եւ մեզ փոխանցել հարուստ վիմագրական ժառանգութիւն:

Սկզբնապէս վիմագրութեան ուսումնասիրումն իրականացնում էին հոգեւոր գործիչները: Յետագայում գիտական նոր ոլորտների ձեւաւորմանը զուգահեռ հանդէս

եկան աշխարհիկ գիտնականներ, ովքեր Արեւմտեան համալսարաններում ստանալով համապատասխան կրթութիւն՝ գիտական նոր հիմքերի վրայ դրեցին հայ վիմագրագիտութիւնը:

Հոգեւորական, բանասէր, գրող եւ տեղագիր-ճանապարհորդ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանցը (1810-1879) մէկն է այն հոգեւոր հովիւներից, ովքեր անձնուրաց եւ քրտնաջան աշխատասիրութեամբ, հոգեբուխ քարո-

¹ Հայագիտական մտքի զարգացման վաղ շրջանի առանցքային դերակատարներից է Մխիթարեան միաբանութիւնը, որը հիմնադրումից ի վեր (1717) հետեւողականօրէն ծագում է պահպանել հոգեւոր, կրօնական արժէքները՝ զուգահեռ խթանելով հայ գրական եւ պատմամշակութային ժառանգութիւնը: Վենետիկի եւ Վիեննայի ճիւղերում Մխիթարեանները մշակեցին տպագրական, թարգմանական, լեզուաբանական, պատմագիտական հետազոտութիւններ, որոնք վճռորոշ դեր ունեցան հայագիտության սկզբնատրման եւ զարգացման գործում:

Վիմագրական աղբիւրների հաւաքումը, ընթերցումը, առաջին վերլուծական փորձերը ձեւաւորեցին միաբանութեան շրջանակներում: Այստեղ վիմագրերն օգտագործում էին որպէս պատմութեան, տարեգրութեան կարեւորագոյն մաս: Մխիթարեանները վիմագրերի միջոցով փորձում էին ուսումնասիրել հայոց լեզուի եւ բարբառներին բնորոշ առանձնայատկութիւնները:

զուգեամբ, «աստուածային եւ ազգային սիրոյ հրաբորբոք կայծակներով տոչորուելով» իրենց նուիրում են ժողովրդի բարօրութեան²:

Զալալեանցը սերում է Արցախի Խաչէն գաւառում իշխող նշանաւոր Հասան-Զալալեան տոհմից: Ըստ աւանդութեան Հասան-Զալալեանները Հայկ նահապետի որդի Սիսակի թոռ Առանի ժառանգներն են: Այստեղից էլ միջնադարում առաջացել է Առանշահիկների տոհմը, որը պայքար է մղել Արցախում եւ Աղուանքում իշխանութիւն հաստատելու համար: Թ. դարում Առանշահիկները հաստատում են իրենց իշխանութիւնն Արցախում, յետագայում նրանց սերունդները տարածում են Արեւելեան Հայաստանում:

Զալալեան տոհմի ներկայացուցիչներից բարեպաշտ Յովհաննէսը 18րդ դարավերջին հաստատուել էր Վասպուրականի Արտազ գաւառի Եղինդ գիւղում: Այն իբրեւ բնակավայր յիշատակում է Ե. դարից՝ որպէս սպարապետ Վահան Մամիկոնեանի ռազմական ճամբար³: Յովհաննէսն ամուսնացել էր Սիւնեաց մելիքական տոհմից սերուող Հռիփսիմէի հետ, նրանց ընտանիքում վեց երեխաների վաղաժամ մահից յետոյ 1810ին ծնւում է Սարգիսը⁴:

Նախնական կրթութիւնը Սարգիսը ստանում է Ս. Թադէի վանքում: Յետագայում ընտանիքը տեղափոխւում է Լոռուայ աշխարհի Պարնի գիւղ: Ուսումնասէր Սարգիսը ծնողների աջակցութեամբ հինգ տարի սովորում է Կարապետ վարդապետ Տարօնեցու մօտ Լոռիում: Այդ ընթացքում նա զարմանալի հմտութեամբ ուսումնասիրում եւ սերտում է *Աստուածաշունչը*, որը ոչ միայն «բերանացի կ'արտասանէր, այլեւ հրապարակաւ ի լուր ժողովրդոց կը քարոզէր»⁵: 17 տարեկանում Սարգիսը Սանահինում բացում է վարժարան, որտեղ գրագրութիւն էին սովորում մօտ վաթսուն աշակերտ: Առաքել արքեպիսկոպոս Սանահինեցին, տեսնելով Սարգիսի ջանասիրութիւնն ու ուշիմութիւնը, նրան տալիս է դպրութեան աստիճան: 18 տարեկանում նրան կարգում են սարկաւազ՝ յանձնելով Սանահինի վանքի ներքին եւ արտաքին կառավարութիւնը⁶: Բարեմիտ սարկաւազը մեծ ուշադրութիւն էր դարձնում հիւանդներին եւ լքուածներին: Յիշատակում է որ երբ Բեսարաբիայում բազում տառապանքներ կրելուց յետոյ անուանի մանկավարժ, բանաստեղծ եւ հասարակական, եկեղեցական գործիչ Յարութիւն

² Հայաստանի ազգային արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 468, ցուցակ 2, գործ 112, «Տեղեկագիր՝ Սարգիս արք. Հասան-Զալալեանի կեանքի եւ գործունէութեան մասին», թերթ 1բ:

³ Թ. Յակոբեան, Ս. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, 2, Դ-Կ, ԵՊՀ հրատ., Երեւան, 1988, էջ 188:

⁴ Արխիւային նիւթի համաձայն Զալալեանցը ծնուել է 1808ին (ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 1բ):

⁵ Նոյն:

⁶ Նոյն:

Ալամդարեանը⁷ տկար առողջությամբ յայտնում է Հաղպատում, միայն Սարգիս սարկաազն էր, որ կտրելով երկար ճանապարհ՝ գալիս էր նրան տեսության՝ դեղ ու սնունդ բերելով իր հետ⁸:

Ջալալեանցի աստուածասիրությունը տեսնելով՝ Յովհաննէս Կարբեցի կաթողիկոսի (1831-42) կոնդակով եւ Գէորգ եպիսկոպոսի ձեռնադրութեամբ Ջալալեանցը դառնում է կուսակոսն վարդապետ⁹: Այս ընթացքում նրա նախաձեռնութեամբ շինարարական մեծ գործունէութիւն է ծաւալում Սանահինի վանքում. մինչեւ 1837 նորոգում է վանքը, կառուցում են սենեակները, պարիսպը: Արցախցու յամառութեամբ նա ազգանուէր մեծ գործեր է կատարում, շրջում է գիւղերում, հանգանակութիւն հաւաքում եկեղեցիները նորոգելու նպատակով: Երբ Թիֆլիսի թեմական առաջնորդ է կարգւում Կարապետ արքեպիսկոպոս Բագրատունին, Ջալալեանցը հրաւիրւում է Ներսիսեան դպրոց՝ կրօն դասաւանդելու: Կարճ ժամանակում նա դառնում է աշակերտութեան սիրելին¹⁰: Միաժամանակ նա ուսանում էր փիլիսոփայ Յովսէփ վարդապետի մօտ, ով Շուշիում եւ Գանձասարում եռանդուն հոգեւոր եւ մանկավարժական գործունէութիւն էր ծաւալում: Վերադառնալով Սանահին՝ Ջալալեանցը կարգւում է վանքի վանահայր եւ գրում իր նշանատր ճանապարհորդութեան առաջին հատորը, որում ամփոփել է Արցախ եւ Գուգարք նահանգների «նախնեաց գեղեցիկ յիշատակագրութիւնները»: Այն ուղեգրութեան ժանրի երկ է, հայկական վանքերի, պատմութեան, տեղադրութեան, ազգագրութեան վերաբերեալ, գրուած է գրաբար է, բաղկացած է երկու մասից, ունի գիտական, ճանաչողական նշանակութիւն: Գիրքը Երկայնաբազուկ-Արղութեան իշխանների հովանատրութեամբ տպագրւում է 1842ին, Թիֆլիսում¹¹:

Ազգի եւ եկեղեցու նուիրեալն իր նպատակներն առաջ տանելու համար երբեք չի վիստոյել: Թէեւ նա ապրում էր ծանր պայմաններում, գիւղերում սով էր, այնուամենայնիւ իր նախաձեռնութեամբ Սանահինում բացւում է ժառանգատրաց դպրոց: Այստեղ ուսանում էին հարիւրատր աշակերտներ, լաւագոյններին Ջալալեանցը ուղարկում էր ուսումը շարունակելու բարձրագոյն դպրոցներում: Ներսէս Աշտարակեցին, գնահատելով նրա եռանդը, անշահասէր բարքը, նրան նշանակում է Ռուսաստանի հոգեւոր վիճակի (Սանկտ-Պետերբուրգ, Մոսկուա, Հիւսիսային Կովկաս, Պոլովժիէ, Սիբիր,

⁷ Հայ բանաստեղծ, մանկավարժ, հասարակական-քաղաքական, եկեղեցական գործիչ Յարութիւն Ալամդարեանը (1795-1834) եղել է նաեւ Ներսիսեան դպրոցի առաջին տեսուչը (1824-30), ապա վիրահայոց թեմի առաջնորդը (1828-30):

⁸ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ, 2ա:

⁹ Նոյն:

¹⁰ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ, 2բ:

¹¹ 2016ին գիրքն արեւելահայերէնով վերահրատարակուել է Սամուէլ Գրիգորեանի աշխատասիրութեամբ:

Միջին Ասիա, Ղրիմ, Բեսարաբիա) վերահսկիչ¹²: Բազում տառապանքներ կրելով՝ նա շրջում է Ռուսաստանի գիւղերում, քարոզում Հայ Եկեղեցու հաւատքը, ոգեշնչում ժողովրդին: Որպէս եկեղեցական հաշիւների գրագիր, կարողանում է հաւաքել 80 հազար ռուբլի, որն ուղարկում է Էջմիածին՝ ճեմարան կառուցելու համար: Աստրախանի առաջնորդարանի խնդիրները հարթելու նպատակով Զալալեանցը ներկայանում է որպէս քննիչ¹³ եւ կարողանում է հարցը յաջողութեամբ լուծել: Աստրախանի թեմի առաջնորդ Սերոբէ արքեպիսկոպոսի մահից յետոյ նրա նիւթական կարողութեանը ըշտապում էին տիրանալ լատինադաւան ժառանգները, սակայն Զալալեանցը ձեռք է բերում իրաւունք՝ տնօրինելու այդ գումարը:

Արմաւիրում Զալալեանցը նուիրատուութեան միջոցներով մեծ կալուածք է կառուցում՝ 80 մեծ ու փոքր սենեակներով: Հիւսիսային Օսեթիայի հայաշատ Ղզլար քաղաքում փայտաշէն խրճիթի տեղում կառուցում է հոյակապ եկեղեցի, սակայն ցաւօք, յիշատակութիւն չկայ, թէ որը: Յայտնի է, որ քաղաքում եղել է չորս հայկական եկեղեցի. Սբ. Աստուածամայր փայտաշէն եկեղեցին (1785), Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ քարաշէն եկեղեցին (1812), գերեզմանատան փայտաշէն եկեղեցին՝ կառուցուած Աբէլեանց ընտանիքի կողմից, իսկ Սբ. Գէորգը կանգուն է եղել մինչեւ 1936¹⁴: Յետագայում Զալալեանցը նորոգել է նաեւ Հիւսիսային Օսեթիայում գտնուող Մոզդուկի փայտաշէն եկեղեցին¹⁵: Նորագոյն շրջանում վիմագրական ուսումնասիրութիւններ կատարելիս քաղաքի հայկական ոչ մի յուշարձանի վրայ վիմագիր չի յայտնաբերուել, որի պատճառով էլ անյայտ է, թէ Զալալեանցը ո՞ր եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքներն է կազմակերպել:

Զալալեանցն առանձնայատուկ ուշադրութիւն է դարձնում կրթութեանը: «Իր շրջագայութեան ժամանակը տեսնելով մեր ազգայնոց մտաւոր եւ բարոյական պակասութիւնները, մանաւանդ ազգային լեզուի եւ գրականութեան ցաւալի կորուստը»¹⁶, ուսումնասէր տղաներին ուղարկում էր Ներսիսեան դպրոց ուսանելու՝ հոգալով նրանց ուսման եւ ճանապարհի ծախսը:

¹² ՀԱԱ, գործ 112, թերթ, 3բ:

¹³ Մ. Օրմանեան, *Ազգապայտում, Գ.*, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4452:

¹⁴ ՀԱԱ, 112, 4ա: Նշուած եկեղեցիներից ոչ մէկը ներկայումս կանգուն չէ, չի պահպանուել նաեւ որեւէ գրատու տեղեկութիւն (*Դիւան հայ վիմագրութեան, պրակ VIII*, ԳԱԱ, Գիտութիւն իրատ., Երեւան, 1999, էջ 173-74):

¹⁵ Ղզլարից Մոզդուկ են տեղափոխուել 2000 հայ՝ Եկատերինա Բ.ի իրամանով: ԺԹ. դարում հայերի թիւը քաղաքում հասնում էր 4000ի, իսկ 1981ին՝ մօտ 1000ի: ԺԹ. դարի առաջին կէսին Մոզդուկում եղել է հայկական չորս եկեղեցի՝ Սբ. Աստուածածին, Սբ. Գէորգ, Սբ. Ստեփաննոս, Կաթողիկ Սբ. Պետրոս: Յայտնի էր նաեւ Սբ. Համբարձում եկեղեցին, որն ուխտատեղի էր նաեւ ռուս հաւատացեալների համար (*Դիւան VIII*, էջ 184):

¹⁶ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ, 4բ: Այդ առումով պահպանուել են հոգեգաւազների շնորհակալական նամակները: Նրանցից մէկը՝ Ներսիսեան դպրոցի աշակերտ Աստուա-

Ռուսաստանում գործերը կարգաւորելուց յետոյ 1848ին Զալալեանցը մեկնում է Շուշի: Տեղեկանալով, որ պարսիկ Շաֆարգալի բռնակալ խանը հարստահարում է հայ բնակչութեանը, նա Շամախիում հանդիպում է իշխան Մովսէս Արղուիսեանին եւ Ներսէս կաթողիկոսի անմիջական իմացութեամբ բողոքի նամակ է գրում Կովկասի փոխարքային¹⁷: Փոխարքան բարկանում է Ներսէս Աշտարակեցու այս նախաձեռնութեան վրայ, սակայն վերջինս դիմում է փոխարքային. «Արդարեւ ես դատելու իրաւունք չունեմ, բայց ես կաթողիկոս լինելով միթէ պարտաւորութեան չունեմ իմ ազգի ցանրը տէրութեանը յայտնելու»¹⁸: Արդիւնքում փոխարքայի յորդորով պարսիկ խաներն ազատում են բնակչութեանը անհիմն հարկերից ու տանջանքներից:

Ներսէս Աշտարակեցու կաթողիկոսութեան տարիներին (1843-57) նոր ազգաշահ գործունէութիւն է բացում Զալալեանցի համար: 1855ին նա ձեռնադրում է եպիսկոպոս, դառնում Սինոդի անդամ եւ Աշտարակեցու աթոռակիցը: «Ակներեւ կը տեսնէր սուրբ հայրապետ, որ իւր իմաստուն կառավարութեամբ եւ իւր խորին նուիրութեամբ նեցուկ միմիայն Սարգիսն է, իւր ոչ միայն գործով եւ գրով, այլեւ կը պատուէր եւ կը քաջալերէր զնա, այլեւ ամէն պատկառելի անձանց առաջ կը ներբողէր, կը գովասանէր նորա մեծամեծ վաստակները, եւ հաւաքարմութիւնը քարծրաքարքառ կը քարոզէր»¹⁹: Որպէս կաթողիկոսական պատուիրակ եւ «ընտիր քաղաքագէտ անձ»²⁰ 1856ին Զալալեանցը մեկնում է Մոսկուա՝ մասնակցելու Ալեքսէյ Բ. ցարի թագադրման արարողութեանը²¹:

Սակայն հոգեւորականները, Սինոդի անդամները, միանշանակ չեն ընդունում Զալալեանցի գործունէութիւնը. նրանք սկսում են դաւեր նիւթել նրա դէմ, բայց կաթողիկոսի ահեղ զօրութեամբ խորտակում էր ամէն յերիւրանք ու չարութիւն²²:

ծատուր Խանգաղեանը, գրում է. «Մի ծառ, որ մի վայրենի տեղից հանել եւ այստեղ բերել խնամում էք, պէտք է խնամէք մինչեւ նա այն զօրութեան հասնի, որ կարողանայ պտուղ բռնել. պէտք է շարունակէք աստուածային գործը, մի գործ որ պիտի փառաւորէ ձեր անունն ու ազգիս բախտը» (ՀԱԱ, գործ 11, թերթ, 1բ):

¹⁷ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ, 5ա:

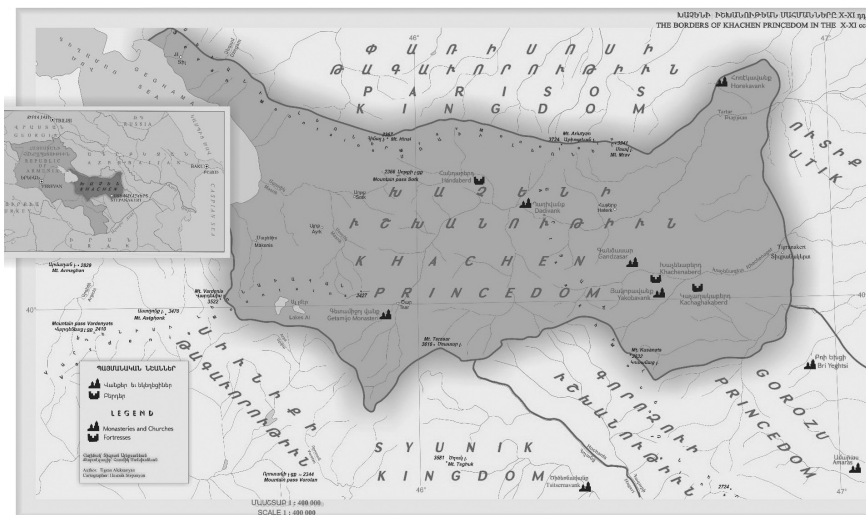
¹⁸ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ, 5բ:

¹⁹ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 6ա:

²⁰ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 7բ:

²¹ Օրմանեան, էջ 4553:

²² ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 6բ:

Խաչենի իշխանության սահմանները Ժ.-ԺԱ. դարերում (քարտեզի հեղինակ՝ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատող, հնագետ Տիգրան Ալեքսանյան)

Երբ 1857ին մահանում է Ներսէս Աշտարակեցին, նրա յուզարկատրութեան հանդէսը նախագահում է Զալալեանցը, քանի որ նա միշտ կաթողիկոսի կողքին էր: Սակայն «Զալալեան եպիսկոպոսի վրայ կասկածներ խօսուած են», նրան մեղադրում էին կաթողիկոսի մահուան մէջ, թէւ Աշտարակեցին 86 տարեկան էր եւ մահուան պատճառն էր կաթուածը²³: Աշտարակեցու մահից յետոյ նրա արխիւի մի մասը մնացել է Թիֆլիսում: Զալալեանցը փորձում էր այն տեղափոխել Էջմիածին, սակայն փոխարքայի պահանջով արխիւից առանձնացւում են յուժ գաղտնի նամակներն ու գրութիւնները, որոնք չեն առնչւում եկեղեցու հետ եւ կարող են ունենալ քաղաքական ենթախորք: Փաստաթղթերի ամբողջ ուսումնասիրումը կատարում է Զալալեանցի ներկայութեամբ²⁴:

1857ին Զալալեանցին շնորհում է արքութեան պատիւ եւ տիտղոս, նրան է վստահում եկեղեցա-վարչական եւ եկեղեցա-դատական իրաւասութիւն ունեցող Կոնսիստորիայի նախագահութիւնը²⁵:

1857-63՝ Զալալեանցը վարում է Վրաստանի եւ Իմերեթիայի թեմական առաջնորդի պաշտօնը, միաժամանակ նշանակւում է Ներսիսեան դպրոցի հոգաբարձու²⁶: 1857ին դպրոցի տեսուչն էր հասարակական գործիչ եւ մանկավարժ Պետրոս Շանշեանը, ով բարելաւելով դպրոցի ուսումնադաստիա-

²³ Օրմանեան, էջ 4554:

²⁴ ՀԱԱ, գործ 86, թերթ 5բ: Պահպանուել է փոխարքայի հետ Զալալեանցի նամականին ռուսերէնով:

²⁵ Օրմանեան, էջ 4432:

²⁶ Նոյն, էջ 4436:

րակչական գործը՝ մտցնում է նոր դասանիւթեր՝ բնական գիտութիւններ, ընդհանուր պատմութիւն, ֆրանսերէն, վերացնում աշակերտների նկատմամբ ծեծն ու բռնարարքները: Սակայն Ներսէս Աշտարակեցու մահից յետոյ Շանշեանը հալածում է յետադէմ կղերական գործիչներից եւ Զալալեանցի յորդորով մանկավարժութեամբ է զբաղում Արցախի թեմում:

Վիրահայոց թեմում Զալալեանցը կատարում է շինարարական մի շարք բարեփոխումներ. Թելալի²⁷, Գորի²⁸, Քութայիս²⁹ քաղաքներում բացում է դպրոցներ, որոնք խորհրդային տարիներին կամ քանդուել են կամ էլ վերածուել հասարակական շէնքերի: Զալալեանցը նորոգում է թեմի առաջնորդարանի հարկւրամեայ պարիսպը³⁰, կարգաւորում եկամուտները, դրպրոցների ծախսերը³¹, մէկ տարուայ ընթացքում կարողանում է հաւաքել 37.000 ռուբլի Ներսիսեան դպրոցը նորոգելու նպատակով: 1861ին նա աւարտին է հասցնում Թիֆլիսի վիրահայոց առաջնորդարանի շէնքի կառուցումը, որի պատին շինարարական արձանագրութիւն կայ հետեւեալ բովանդակութեամբ. «*Ի լրումն բանաւոր կրակի հոգեւոր ծնո/ղի իմոյ ՏՆ Ներսիսի ազգասէր կաթու/ղիկոսի ամ Հայոց աւարտեցի զառաջնորդարանս Տփլիսայի 1861 ամի, ես Սարգիս/ նուասր եպս Հասան Զալալեանց աղաջեմ/ յիշել զիս յայնմ ատուր յորժամ բանք/ խորանին եւ գործ թագաւորեն*»³²: Կարեւորելով երոպական կրթութեան դերը՝ նա արտերկիր է ուղարկում միքանի երիտասարդների՝ ուսումը շարունակելու: Այդ նպատակով նա խնդրագրեր է ուղարկել Մատթէոս Ա. կաթողիկոսին (1858-65), որոնք մընում են անպատասխան: Կաթողիկոսը թէեւ Սարգիսին անուանում էր «տըղայոց լոյս եւ սիրելի եղբայր»³³, ազգասէր, անխոնջ, տաղանդաւոր, քանքարաւոր եւ «բազմաշահ յօգուտ ազգիս եւ Հայաստանեայց սբ եկեղե-

²⁷ Թելալի Վարդանեան արական դպրոցում 1877ին սովորում էր 66 աշակերտ, իսկ օրիորդաց դպրոցում՝ 39 աշակերտուհի («Հաղորդագրութիւն», *Արարար*, ԺԲ:1878, էջ 453):

²⁸ 1858ին քաղաքում բացուել է արական հոգեւոր ուսումնարանը Աբ. Աստուածածին եկեղեցուն կից (1877ին ուներ 20 աշակերտ), ապա՝ Մարիամեան օրիորդաց դըպրոցը (25 աշակերտուհի): Երկուսի միջոցները տրամադրում էին հայոց եկեղեցիների հաշուից: 1881ին քաղաքում գործում էր 7 հայկական եկեղեցի (*Արարար*, ԺԲ:1878, էջ 453):

²⁹ 1877ին քաղաքի արական դպրոցում սովորում էր 40, իսկ օրիորդաց դպրոցում՝ 29 աշակերտ (*Արարար*, ԺԲ:1878, էջ 453):

³⁰ ՀԱԱ, 112, 9ա:

³¹ Զալալեանցը մի լքուած հիւրանոց է վերանորոգում, որի եկամուտը 1000 ռուբլի էր, իսկ Ախալցխայում նոր կրպակ է կառուցում, որի եկամուտը բաժանում է աղքատներին: Մեծահարուստ Ալեքսանդր Թաիրեանցն էլ հոգացել էր թեմի կառքերի եւ երիվարների ծախսերը (ՀԱԱ, գործ 2, 2ա):

³² Պարոյր Մուրադեան, *Վրաստանի հայերէն արձանագրութիւնները*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1977, էջ 57:

³³ ՀԱԱ, 112, 9բ:

ցոյ»³⁴, սակայն չի հաստատում Զալալեանցի այս եւ միւս առաջարկները, այն է՝ բացել դպրոցներ Հաղպատում, Սանահինում եւ Գանձակում³⁵: Զալալեանցը նպատակ ունէր Թիֆլիսում բացել ժառանգատրաց դպրոց, որի համար առանձնացրել էր 90.000 ռուբլի եւ անգամ գտել էր մանկավարժների աշխատավարձերի վճարման աղբիւրը³⁶: Կովկասի փոխարքայի միջնորդութեամբ Հայ Եկեղեցին Թիֆլիսում ստացել է չորս կրպակ, որոնցից ստացուած 2000 ռուբլին նոյնպէս տրամադրուած էր դպրոցներին³⁷:

Մատթէոս Ա. կաթողիկոսի կարգադրութեամբ ռուսահայ հոգեւոր կենտրոններում վերահսկողութիւնը տրուում է Զալալեանցին, ով ստուգումների ընթացքում լուրջ բախումներ է ունենում առաջադէմ հասարակական գործիչներ Միքայէլ Նալբանդեանի, Գաբրիէլ Պատկանեանի, Ներսիսեան դպրոցի մանկավարժների հետ: Որպէսզի թուլացնի լարուածութիւնը, կաթողիկոսը սահմանափակում է արքեպիսկոպոսի իրաւունքները եւ Թիֆլիսից հեռու պահելու նպատակով նրան ուղարկում է Պոլիս³⁸: Զալալեանցը համաձայնում է մեկնել Պոլիս միայն առաջնորդարանի կառուցումն աւարտելուց յետոյ, սակայն մերժում է ստանում: Աւելին՝ կաթողիկոսը կարգադրում է նրան հրաժարուել վիրահայոց թեմի առաջնորդի պաշտօնից: 1861ին թեմի առաջնորդի հրաժարման լուրը հասնում է Թիֆլիս, «գրեթէ դղրդեցաւ քաղաքն, պապուամեծար իշխանները լսելով կաթողիկոսի տմարդի վարմունքը Սարգսի հետ աճապարեցին միահամուռ գրել նորին վեհափառութեանը»³⁹: 1863 Մայիսին եւ Յուլիսին Զալալեանցի՝ Մատթէոս կաթողիկոսին ուղղուած երկու նամակները մնում են անպատասխան, Զալալեանցը «իբրեւ կարծեցեալ յանցաւոր մնաց էջմիածին»⁴⁰: Ի վերջոյ իր իսկ խնդրանքի համաձայն նա փակում է Սանահինի վանքում, որտեղ վանահայր լինելու տարիներին (1863-65) նուիրում է հայագիտութեանը: Իր երկհատորեակը հրատարակելով⁴¹ հեղինակը նշում է, որ նպատակ է ունեցել հաւաքել բոլոր վիմագրերը, որպէսզի փրկի ոչնչացումից եւ դրանք մատուցի ազգին⁴²: Զալալեանցի կողմից Սանահինի վանական համալիրի տարածքից հաւաքած վիմագրերի թիւը հասնում է 68ի (վանքի տարածքից մեզ հասել է 230 վիմագիր):

³⁴ ՀԱԱ, 1, 1ա:

³⁵ ՀԱԱ, 112, 10ա:

³⁶ Նոյն:

³⁷ ՀԱԱ, 112, 8բ:

³⁸ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 11ա:

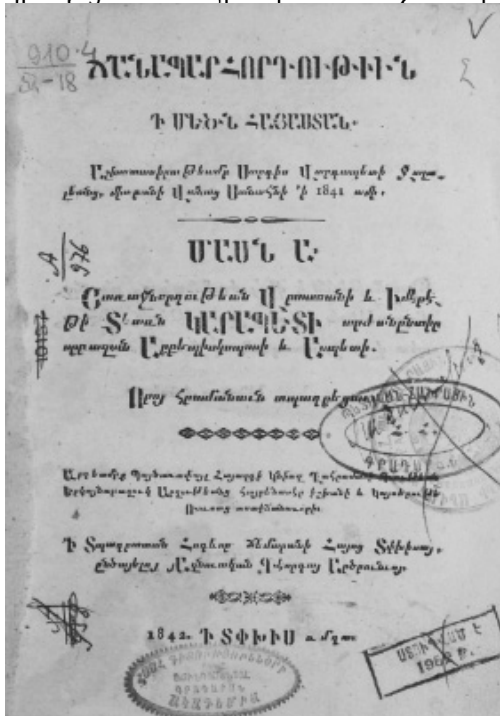
³⁹ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 14ա:

⁴⁰ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 15ա:

⁴¹ Սարգիս Զալալեանց, *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս Ա*, Տիֆլիս, 1842, էջ 235. նաեւ՝ Կ. Ղաֆադարեան, *Սանահինի վանքը եւ նրա արձանագրութիւնները*, ՀՍՍՐ ԳԱ հրատ., Երեւան, 1957, էջ 66):

⁴² *Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մաս Ա*, էջ 6:

1865-76՝ Զալալեանցը ստանձնում է Արցախի թեմի առաջնորդությունը, սակայն գործի բերումով միքանի տարի յետոյ է հաստատում այնտեղ: Գէորգ Դ. կաթողիկոսի (1866-82) կողմից Զալալեանցը ստանում է կաթողիկոսի համակրանքն ու վստահությունը, վերադառնում Մայր Աթոռ եւ շարունակում իր հոգեւոր գործունէությունը: Նա պատասխանատու պաշտօններ է զբաղեցնում Մայր Աթոռում՝ նշանակուելով Պոլսում կաթողիկոսական

պատուիրակ, Մայր Աթոռի վարչութեան կառավարիչ: Էջմիածնի վանական կառավարությունն իր ձեռքն առնելով՝ նա կրճատում է վանքի ծախսերը, սակայն անհասկանալի պայմաններում Գէորգ Դ. կաթողիկոսը հեռացնում է նրան Մայր Աթոռի վարչությունից⁴³ նշանակելով Պոլսի փոխանորդ, որը ծանր եւ պատասխանատու պաշտօն էր Զալալեանցի համար⁴⁴: Վերջինս շրջում է Փոքր Ասիայում, Զմիւտնիայում, Երուսաղէմում, իր հնագիտական փափագը լցնելու համար ճանապարհորդում է Եգիպտոս⁴⁵, մեծ ընդունելություն է գտնում Պոլսում: Նրա նախաձեռնութեամբ Պոլսում Հայ Եկեղեցին

ձեռք է բերում հողատարածք, որի վրայ նախատեսուել էր կառուցել եկեղեցի, գիշերօթիկ դպրոց՝ 30 սենեակներով, սակայն Պոլսի հայոց պատրիարքութեան հետ կապուած խնդիրներ ունենալու պատճառով 1869ին Զալալեանցը վերադառնում է Էջմիածին⁴⁶:

1870 Ապրիլին, 3 տարուայ բացակայութիւնից յետոյ Զալալեանցը հաստատում է Արցախում եւ սկսում է եռանդուն շինարարական եւ հոգեւոր գործունէութիւն ծաւալել: Իր միջոցներով Շուշիում ընդարձակում է Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ Բաղդասար Հասան-Զալալեանի⁴⁷ (1775-54) կառու-

⁴³ Օրմանեան, էջ 4889:

⁴⁴ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 17բ:

⁴⁵ ՀԱԱ, գործ 112, թերթ 18ա:

⁴⁶ Օրմանեան, էջ 4784:

⁴⁷ Բաղդասար Հասան-Զալալեանը սերում էր Խաչէնի Հասան-Զալալեան իշխանական տոհմից: Նա կրթութիւն ստացել է Գանձասարում, 1820ին Էջմիածնում ձեռնադրուել է եպիսկոպոս: Սարգիս արքեպիսկոպոսի մահից (1828) յետոյ Բաղդա-

ցած առաջնորդարանի շէնքը (1843), որտեղ գտնուում էին դպրոցը, թեմի հոգևոր մարմինը, տպարանը, եւ բարեկարգում եկեղեցիները: Երբ 1872ին Շուշիում փակւում է Շանշեանի եւ Պերճ Պոռշեանի կողմից հիմնադրուած Մարիամեան իգական դպրոցը, Զալալեանցը ձեռնամուխ է լինում նոր դպրոցի հիմնադրմանը: Արդիւնքում, 1876ին բացւում է Շուշիի Սբ. Հռիփսիմեան օրիորդաց դպրոցը, որը յաջորդ կրթաշրջանում ունէր 4 ուսուցիչ եւ 70 աշակերտ եւ նոր երկյարկանի շէնք:

Սէրն ու նուիրումները դէպի մանկավարժութիւնը եւ կրթալուսաւորական գործունէութիւնը ստիպում էին մեծանուն արքեպիսկոպոսին ամէնուր բացել դպրոցներ եւ կրթել հարիւրաւոր մանուկների: Դրան էր ուղղուած նաեւ Զալալեանցի ամբողջ կարողութիւնը: Իր մահից մէկ տարի առաջ 1878 Մայիսի 28ին նա գրել էր իր կտակը, որն իրագործուել է սկսած 1880ից: Կտակի համաձայն իր դրամական ողջ կարողութիւնը՝ 25.000 ռուբլին, 125 տարով մնալու էր անձեռնմխելի եւ իրագործման դէպքում 2005ին կազմելու էր 12 միլիոն ռուբլի: Գումարը տրամադրուելու էր հայրենիքում եւ դրա սահմաններից դուրս դպրոցներ ընդարձակելու կամ բացելու համար ի «բարօրութեան ապագայ սերնդեան ազգիս Հայոց Լուսաւորչականաց»⁴⁸: Կտակի վերահսկողութիւնը կազմակերպելու էր Լազարեան ճեմարանը: Կտակով պահուած վարժարանների ծրագրերը պէտք է կազմուէին պահանջներին համապատասխան, պէտք է ուսուցանուէր գրաբարը, իւրաքանչիւր հաստատութիւն պէտք է ունենար կեցավայր եւ տպարան⁴⁹: Սակայն 1917ի հոկտեմբերեան յեղափոխութեան պատճառով ողջ գումարն անցաւ պետութեանը եւ կտակը մնաց անկատար: Զալալեանցի կտակը «իբրեւ հեղաքրքրական յիշատակ մը միայն, եւ ժամանակին վայելողներուն կը մնայ անոր արդիւնքը տեսնել եւ գնահատել»⁵⁰:

Զալալեանցը վարել է հայագիտական եռանդուն գործունէութիւն: Նա ճանապարհորդել է Արեւելեան Հայաստանում, իր տպատրութիւններն ու հաւաքած հայագիտական նիւթերն ամփոփել է իր նշանաւոր ուսումնասիրութեան մէջ, նաեւ՝ ձեռագրերում: Իր թողած գործերում նա ներկայացնում է Ուտիքի եւ Արցախի աշխարհագրութիւնը, իշխանական, նախարարական, մելիքական տոհմաբանութիւնն ու պատմութիւնը: Արցախի բնակա-

սար Զալալեանը 1830ին փոխարինել է նրան Գանձասարի կաթողիկոսի պաշտօնում: Նրա ջանքերով Գանձասարի վանքին վերադարձուել են ամէլի քան 60 գիւղ եւ կալուածք, հիմնուել է մասնաւոր դպրոց, կառուցուել առաջնորդարան, վերականգնուել Ամարասի վանքի սեփականատիրական իրաւունքները: 1837ին Բաղդասար Զալալեանցը թեմի կենտրոնը տեղափոխել է Շուշի, կառուցել Շուշիից մինչեւ Քոյատակ գիւղը ձգտող Արցախի ամենաերկար ճանապարհը: Ամփոփուած է Գանձասարի վանքում:

⁴⁸ Օրմանեան, էջ 5121:

⁴⁹ Նոյն, էջ 5123:

⁵⁰ Նոյն, էջ 5123:

վայրերից գրառել է նաեւ հայագիտական արժէքատուր նիւթեր՝ բանահիւսական, ժողովրդագրական, ազգագրական եւն.: Արեւելեան Հայաստանի տարբեր շրջաններից իր հաւաքած վիմագրական ժառանգութեան մեջ հաշտում է մօտ 680 վիմագիր, որոնցից 113ի քարտէլն ապացոյցները մեզ չեն հասել:

Զալալեանցին յաջողութիւն է հաւաքել եւ էջմիածնի մատենադարան փոխանցել 82 ձեռագիր, որոնցից ամենահինը վերաբերում է ԺԲ. դարին⁵¹:

Իր մահից յետոյ անյայտ հանգամանքներում Զալալեանցի ձեռագրերը յայտնուել են Յովհաննէս Թումանեանի մօտ: Միայն 1984ին ՀԱԱին այն յանձնել է ամենայն հայոց բանաստեղծի դուստրը՝ Թամարա Թումանեանը: Առանձին ֆոնդում ընդգրկուած են 134 գործ (1792-1896), որոնց մէջ կան նամակներ, կոնդակներ, գրագրութիւններ եւ տարբեր տեղեկութիւններ:

Ուշագրաւ է Զալալեանցի նամականին: Նա նամակագրական ամուր կապ է ունեցել անուանի հոգետուր եւ աշխարհիկ գործիչների հետ: Նամակներում նրան դիմում են «բարձր սրբազան հայր», «նորին սրբազանութիւն», «ձերդ բարձր սրբազանութիւն», «գերապատիւ սրբազան հայր», «ամենապատիւ սրբազան տէր», «աստուածընտիր հովիւ ազգիս», «ազգախնամ սրբազան հայր», «ազգապարծանք» եզրերով, որոնք վկայում են նրա բարձր մարդկային դերի եւ հեղինակութեան մասին:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանցը մահացել է 1879 Հոկտեմբերի 16ին: Նրան ամփոփել են Թիֆլիսի վանքի եկեղեցու⁵² գալիթի «*արեւելեան կողմն փաճարի, նոյն իսկ գետնի մէջ, զոր ինքն հանգուցեալն աշխարհութեամբ իւրով աւելացրեց Կուր գետի կողմից, նախկին գալիթի փոքրութեան պարճառաւ*»⁵³: Տապանաքարը չի պահպանուել:

Այսպիսով Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանցի գործունէութիւնը ներկայացնելով համոզում ենք, որ հոգետուրական լինել, չի նշանակում սահմանափակուել կրօնական եւ մանկավարժական գործունէութեամբ: Ժամանակի ուսեալ հոգետուրականներից մէկը լինելով Զալալեանցը կարողացել է վեր հանել տարաբնոյթ տեղեկութիւններ մեր հայրենիքի տարբեր բնակավայրերի վերաբերեալ: Նրա անմնացորդ նուիրումն ու հայրենասիրութիւնը կարող են օրինակ լինել աշխարհիկ եւ հոգետուր շատ գործիչների:

⁵¹ ՀԱԱ, գործ 111:

⁵² Վանքը կամ Հարանց վանքը իր կառոյցներով ու գերեզմանոցով քանդուել է 1930ականներին, որի ընթացքում հինգհարիւր տարուայ տապանաքարեր եւ արձանագրութիւններ են ոչնչացուել: Ներկայումս պահպանուել է զանգակատունը՝ հայերէն արձանագրութեամբ: Եկեղեցու տեղում վրացական իշխանութիւնը կառուցել է դպրոց (Պարոյր Մութադեան, *Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները*, Ս. էջմիածին, 2009, էջ 89-90):

⁵³ «Կտակ հանգուցեալ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանցի», *Արձագանք*, 6:1884, էջ 90:

ARCHBISHOP SARKIS TCHALALIANTS (1810-1879):
DEDICATION TO THE ARMENIAN CHURCH
(SUMMARY)

SUSANNA ATAMIAN
susannaiae@mail.ru

The multifaceted activities of Archbishop Sarkis Chalaliants form a unique page in the registers of Armenian national and spiritual life. He personifies the character of the Armenian cleric who recognizes no boundaries in his dedication to the fatherland, the church and education.

Chalaliants was one of the most progressive and knowledgeable clerics of his time. He was an author, wrote travelogues and reports, took ethnographic notes, collected examples of popular and national memory. During his visits to different Armenian residential areas he documented the indigenous population's cultural, social and religious peculiarities, which became one of his singular philological legacies. In this regard, his travel notes, impressions, analyses are rich primary sources on Armenian history, topography, and the study of socio-cultural progress. Specifically, his topographic descriptions, presentations of the inhabitants' demography, their linguistic and cultural aspects as well as the activities of spiritual and educational centers provide important material to researchers of history.

Noteworthy is his patriotic inspiration as he made an extra effort to transfer to the forthcoming generations the centuries-old process and track of Armenian identity formation.